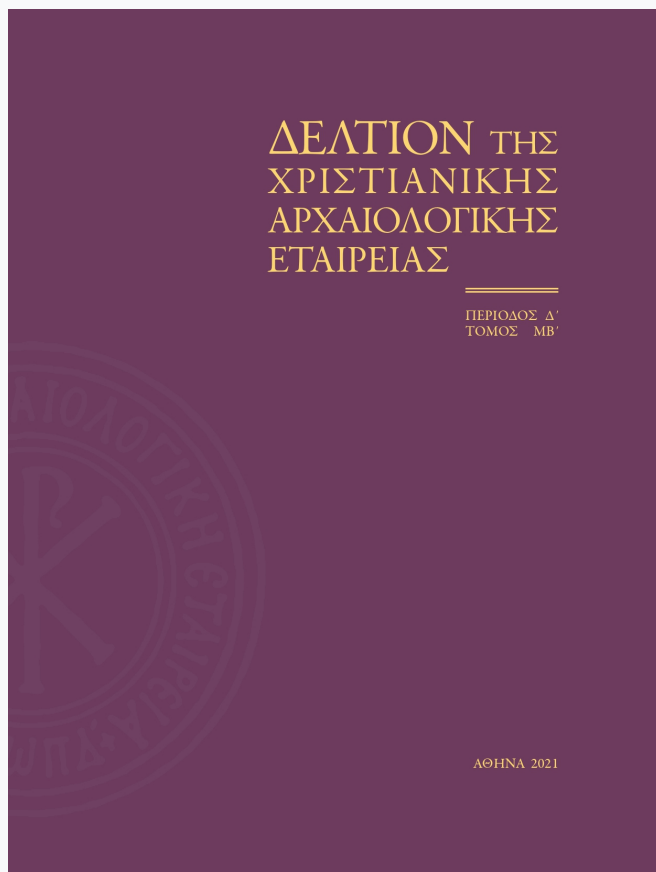

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2021)

Δελτίον ΧΑΕ 42 (2021), Περίοδος Δ'

Σωτήρης Βογιατζής, Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρους. Ιστορία και αρχιτεκτονική

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (*Stavros MAMALOUKOS*)

doi: [10.12681/dchae.32472](https://doi.org/10.12681/dchae.32472)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (Stavros MAMALOUKOS) Σ. (2023). Σωτήρης Βογιατζής, Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρους. Ιστορία και αρχιτεκτονική. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 42, 423–426. <https://doi.org/10.12681/dchae.32472>

and 1523, and was rebuilt directly afterwards, certainly before 1568. In the more recent history of the monastery, the refectory was abandoned and again suffered damages during the bombardment in 1943. An analytical presentation of the so-called “Tower” of the east side is made, accompanied by new drawings. A building of the 11th or 12th century, it had a central pier on the ground floor and a semi-open space on the upper story. It was revealed in 1960 and immediately reconstructed based on insufficient evidence. An extensive report on the southeast building of the monastery is presented along with reconstruction drawings. The building was partially and hastily excavated in the early 1960s. Stikas believed it was a hospital. Charalampos Bouras, after an extensive analysis, proposes that it was a wing of cells, likely constructed during the 12th century when the number of monks increased dramatically due to social conditions at the time, which drove the region’s rural population to take refuge in monastic life. The chapter closes with a brief report of the north, west and east wings of the monastery and the various interventions made to them, as determined by their current state and using the valuable evidence provided in Barskij’s 1745 drawing.

The last chapter includes several general remarks on the monumental compound of Hosios Loukas. Here, Charalampos Bouras summarizes his conclusions regarding the link between the monastery and the art of Constantinople, as well as its significance in the development of Hellenic church building and sculptural decoration. Further, after he underscores the aesthetically pleasing stylistic contrast between the Panagia, with its “Ionic grace”, and the katholikon, distinguished for its “Doric monumentality”, he reiterates the great skill of the architect of the katholikon, who managed to “[achieve] a unique Byzantine architectural monument that simultaneously integrated into its existing

built environment with the harmonic conjoining of the two churches”.

The well-known virtues of the author are apparent throughout the book: absolutely clear structure, dense prose –nothing extraneous yet extremely precise descriptions– with a didactic use of words and terms, economy of expression and illustration, extensive references and bibliography, and a characteristic symmetrical approach to the topic –devoting the appropriate attention to each individual topic in accordance with its significance. One could say that the virtues ascribed by the author to the architecture of Hosios Loukas, dynamism and rhythmic order, also characterize the book itself. But that which makes this book stand out, even though the author tries to restrain it, is his clear love and admiration for the object of study. It is not just the artistic significance of the monument, which indeed leaves no one unmoved, but a multitude of personal memories and experiences, which began in the 1960s and continued for many, many years, that make the relationship of the late Professor Charalampos Bouras with the Monastery of Hosios Loukas so special, so readily apparent in this book.

From the outset, the author states that he hopes this work will stimulate scientific interest in the monument. Indeed, with his brief critical presentation of the scholarship to date, he places the study on modern footing. At the same time, through a wealth of new evidence on matters of function, construction, dating and historical interpretation, he opens new paths for further research. The book, therefore, is invaluable not only for the study of this important building compound, but for Byzantine architecture in general.

KLIMIS ASLANIDIS

*Assistant Professor, Technical University of Crete
kaslanidis@arch.tuc.gr*

Σωτήρης Βογιατζής, *Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και αρχιτεκτονική*. Συνεργασία: Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμιάλλη, *Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2019, 272 σ., 179 εικ. και 45 αρχιτεκτονικά σχέδια (αγγλική περίληψη, σ. 219-243, ρωσική περίληψη, σ. 245-267, βιβλιογραφία, σ. 268-271), 22×28 εκ. ISBN: 13 9786185209520.

ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΝΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΑ ΜΕΓΑΛΗ ΣΗΜΑΣΙΑ που έχει η αθωνική ναοδομία για τη μελέτη της βυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής εν γένει, αυτή αναμφίβολα

παραμένει ως σήμερα ελλιπώς μελετημένη. Η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία περιλαμβάνει ελάχιστες συνθετικές μελέτες και έναν περιορισμένο αριθμό μελετών μεμονωμένων

μνημείων. Σε ένα βαθμό η έλλειψη μελετών σχετικών με την αθωνική βυζαντινή ναοδομία οφείλεται αναμφισβήτητα στην ιδιομορφία τού από πολλές απόψεις δυσπροσπέλαστου αθωνικού χώρου και στις δυσκολίες της εξέτασης του ίδιου του πρωτογενούς υλικού. Οι εν χρήσει σωζόμενοι ναοί είναι συνήθως σοβαρά αλλοιωμένοι από ποικίλες μεταγενέστερες επεμβάσεις. Πολλά από τα αυθεντικά τους στοιχεία έχουν καταστραφεί, ενώ συχνά για τον εντοπισμό και τη μελέτη των σωζόμενων στοιχείων απαιτείται αρχαιολογική έρευνα, η οποία δύσκολα –και μόνο κατά τη διάρκεια τυχόν οικοδομικών εργασιών– είναι δυνατόν να γίνει. Οι εγκαταλελειμμένοι ναοί είναι συνήθως ερειπωμένοι και, προκειμένου να μελετηθούν συστηματικά, θα πρέπει να προηγηθούν ανασκαφές. Αποτέλεσμα των παραπάνω δυσκολιών είναι όχι μόνο το γεγονός ότι η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά περιορισμένη, αλλά και το ότι διάφορες θεωρίες και υποθέσεις εργασίας, που έχουν διατυπωθεί, παραμένουν ανεπιβεβαίωτες, καθώς η απόδειξη ή η κατάρριψή τους εξαρτάται από τη –δυστυχώς σπάνια διενεργούμενη στο Άγιον Όρος– αρχαιολογική έρευνα στα ίδια τα μνημεία και τη συστηματική μελέτη όλων των χαρακτηριστικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής και του γλυπτού και ζωγραφικού τους διακόσμου, σε συνδυασμό με τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι τόσο για τη ζωγραφική όσο και τη γλυπτική της βυζαντινής εποχής στο Άγιον Όρος τα πράγματα στη βιβλιογραφία είναι κάπως καλύτερα σε σχέση με την αρχιτεκτονική, αλλά και πάλι όχι όσο θα απαιτούνταν για να μπορεί σήμερα η κατάσταση της έρευνας να θεωρηθεί ικανοποιητική.

Ένα μέρος του κενού της έρευνας, στο οποίο έγινε μόλις αναφορά, έρχεται να καλύψει το βιβλίο του αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Σωτήρη Βογιατζή, *Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, το οποίο γράφτηκε μετά από μακροχρόνια έρευνα και με τη συνδρομή, όσον αφορά στη μελέτη της γλυπτικής, της αρχαιολόγου Βασιλικής Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, και εκδόθηκε από τις Εκδόσεις Καπόν στα τέλη του 2019.

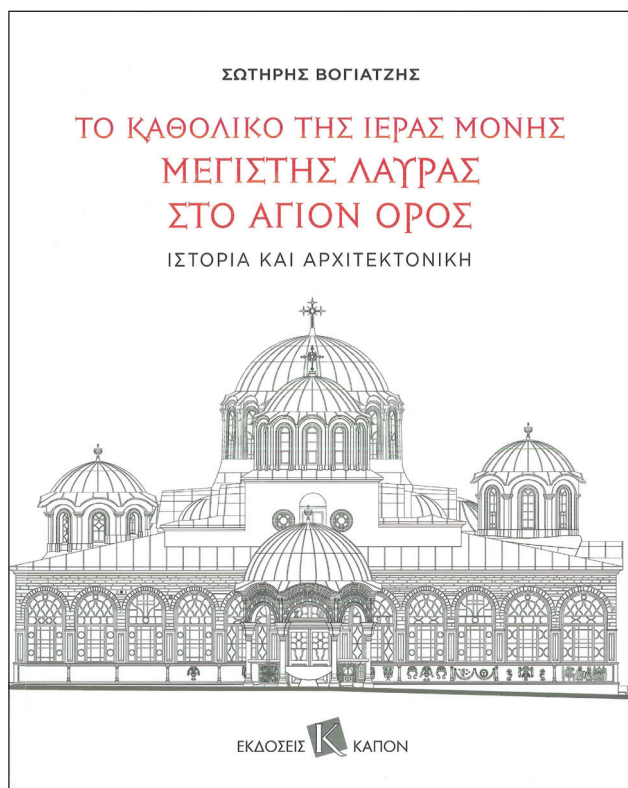
Στο βιβλίο περιλαμβάνεται μια κάπως συνοπτική αλλά περιεκτική παρουσίαση της ως τώρα σχετικής με το καθολικό έρευνας που έχει γίνει από παλαιότερους μελετητές (σ. 9) αλλά και από τον ίδιο τον συγγραφέα στο πλαίσιο της μελέτης του μνημείου, που οδήγησε στη συγγραφή του βιβλίου (σ. 7-8). Η παρουσίαση αυτή μαζί με την πλούσια βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος (σ. 268-271) αποτελούν αναμφισβήτητα μια σημαντική συμβολή στην έρευνα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής του

Αγίου Όρους, της οποίας ένα συστηματικό βιβλιογραφικό corpus δεν έχει ακόμη συνταχθεί.

Η σχολαστική περιγραφή (σ. 10-71), με την οποία ο συγγραφέας ξεκινά τη μελέτη του οικοδομικού συγκροτήματος του καθολικού, αποτελεί αναμφίβολα μια πολύ σημαντική προσφορά του βιβλίου στην περαιτέρω έρευνα της αθωνικής ναοδομίας. Στην περιγραφή πολύ ορθά περιλαμβάνονται όχι μόνο τα παλαιότερα –και κατά τούτο σπουδαιότερα– στοιχεία του μνημείου αλλά και τα νεώτερα, τα οποία συχνά καταφρονούνται από τους μελετητές, αν και πολλές φορές η κατανόηση της παλαιότερης οικοδομικής ιστορίας των κτηρίων είναι αδύνατη, αν δεν κατανοηθούν πλήρως και οι νεώτερες φάσεις. Η περιγραφή συνοδεύεται από πλούσια φωτογραφική τεκμηρίωση και από ολόκληρη σειρά γενικών σχεδίων και σχεδίων λεπτομερειών, τα οποία συντάχθηκαν στο πλαίσιο της αποτύπωσης της υπάρχουσας κατάστασης του μνημείου, που έγινε προκειμένου να εκπονηθεί η μελέτη αποκατάστασης των στεγών του. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι για ελάχιστα βυζαντινά μνημεία του Αγίου Όρους έχουν δημοσιευθεί αναλυτικά σχέδια, ανάλογα με τη σημασία τους και εντελώς απαραίτητα για τη σπουδή της αρχιτεκτονικής τους αλλά και της αρχιτεκτονικής του συνόλου στο οποίο αυτά ανήκουν.

Ακόμη σημαντικότερη είναι η παρουσίαση (σ. 78-86) των ευρημάτων των διερευνητικών εργασιών που έγιναν στο μνημείο κατά τη διάρκεια των επεμβάσεων σε αυτό. Η παρουσίαση αυτή, η οποία ίσως θα ήταν καλύτερα αν ήταν ενταγμένη στη γενική περιγραφή, συνοδεύεται από δεκαοκτώ φωτογραφίες και έναν μάλλον μικρό αριθμό (31) σχεδίων τεκμηρίωσης επί μέρους σημείων του συγκροτήματος, στα οποία εντοπίστηκαν αξιολογικά ευρήματα. Οι ελλείψεις στην τεκμηρίωση του μνημείου οφείλονται, όπως σαφώς προκύπτει από τα συμφραζόμενα, στο γεγονός ότι οι δυνατότητες για έρευνα ήταν μάλλον περιορισμένες, καθώς το έργο που υλοποιήθηκε, είχε χαρακτήρα περισσότερο τεχνικό και λιγότερο αρχαιολογικό από όσο θα άξιζε για το συγκεκριμένο μνημείο. Όμως, όπως έχει από παλιά επισημανθεί, η παραπάνω διαπίστωση ισχύει, δυστυχώς, προς μεγάλη ζημία της επιστήμης, για τα περισσότερα κτηριακά έργα που έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες στο Άγιον Όρος.

Της παρουσίας των ευρημάτων των διερευνητικών εργασιών προηγείται ένα κεφάλαιο (σ. 72-77) που πραγματεύεται την πρώιμη ιστορία του καθολικού, όπως αυτή προκύπτει από την ερμηνεία των πηγών που επιχειρεί ο συγγραφέας, και το οποίο συνδέεται με το σχετικό με τη χρονολόγηση και τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου

κεφάλαιο που ακολουθεί στη συνέχεια (σ. 87-111). Στο κεφάλαιο αυτό, το οποίο καταλήγει σε ένα πολύ χρήσιμο συνοπτικό χρονολόγιο (σ. 110-111), ο συγγραφέας ασχολείται με το οικοδομικό χρονικό του μνημειακού συνόλου επιχειρώντας μια νέα ανάγνωση και ερμηνεία του. Το κεφάλαιο είναι εικονογραφημένο με φωτογραφίες τμημάτων των κτηρίων και αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία ο συγγραφέας θεωρεί ότι στηρίζουν τις υποθέσεις του, διάφορες παλαιές απεικονίσεις του μνημείου και με μια σειρά σχεδίων αναπαράστασης (σχέδ. 33-45), που εικονογραφούν εναργώς τα υποστηριζόμενα στο κείμενο. Με τη δυνατότητα που, πιστεύω, μου δίνει η ενασχόλησή μου με την αθωνική βυζαντινή ναοδομία, ας μου επιτραπεί εδώ να εκφράσω κάποιες επιφυλάξεις –χωρίς, βέβαια, να έχω πάντοτε ατράνταχτη αντιπρόταση– για ορισμένα σημεία των προτεινόμενων αναπαραστάσεων, όπως λ.χ. εκείνης του ξύλινου πατώματος των κατηχουμένων, της όψης του νάρθηκα με μια θύρα και τέσσερα δίλοβα παράθυρα που δεν αντιστοιχούν στην τριμερή διάθρωση της όψης, της ξύλινης κάλυψης του εξωνάρθηκα κ.ά.

Με βάση τη μορφή του οικοδομικού συγκροτήματος του καθολικού στις διάφορες οικοδομικές του φάσεις, όπως αυτή αναπαρίσταται στο τελευταίο κεφάλαιο, ο συγγραφέας προχωρεί, στη συνέχεια, σε ανάλυση διαφόρων

τυπολογικών, μορφολογικών και κατασκευαστικών ζητημάτων του μνημείου. Στα θέματα που εξετάζονται, περιλαμβάνονται η διαμόρφωση του λεγόμενου αθωνικού τύπου, η λειτουργία, η διάδοση και η διάταξη των γνωστών ως κατηχουμένων, χώρων που συχνά απαντούν στους ορόφους των ναρθήκων πολλών βυζαντινών ναών, των ανοικτών εξωναρθήκων, των δικιονίων λιτών, του ιερού, των προσαρτημένων στα πλάγια των ναών παρεκκλησίων και των νεώτερων –με μορφή στοάς– εξωναρθήκων, καθώς και η διάθρωση των όψεων, των τρούλων και του εσωτερικού αλλά και του διακόσμου των εκκλησίων που μοιάζουν ή σχετίζονται κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο με το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας. Η βασισμένη σε ενδελεχή βιβλιογραφική έρευνα πραγμάτευση των παραπάνω ζητημάτων αποτελεί, ασχέτως αν κανείς συμφωνεί ή διαφωνεί με τις απόψεις που διατυπώνονται, αναμφισβήτητα σημαντική συμβολή στη μελέτη όχι μόνο της αθωνικής αλλά και εν γένει της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ναοδομίας.

Το κύριο μέρος του βιβλίου κλείνει με ένα κεφάλαιο που επιγράφεται «Συμπεράσματα» (σ. 127-129), στο οποίο ο συγγραφέας παραθέτει κατά τρόπο συνοπτικό τις σχετικές με την ιστορία και την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας θέσεις του. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι για πολλές από τις θέσεις του ο Σωτήρης Βογιατζής κρατά πολύ ορθά –δεδομένων των ασαφειών που οφείλονται στις ελλείψεις της έρευνας– επιφυλάξεις. Οι κυριότερες από τις παρατιθέμενες εδώ θέσεις / απόψεις είναι οι εξής: 1). Η πρώτη φάση του μνημείου, στην οποία περιλαμβάνεται ο κύριος ναός, ο διώροφος νάρθηκας, ο εξωνάρθηκας και τα παρεκκλήσια, ανήκουν ουσιαστικά σε μία οικοδομική φάση, η οποία χρονολογείται στους περί το 963 χρόνους, 2). Ο λεγόμενος αθωνικός ναοδομικός τύπος δημιουργήθηκε στο Άγιον Όρος αξιοποιώντας, βέβαια, διάφορα προϋπάρχοντα στοιχεία και πρότυπα, 3). Μετά τα μέσα του 11ου αιώνα, περίοδο που προσέθηκαν στο καθολικό ένα κωδωνοστάσιο και μία φιάλη αγιασμού, το κτήριο παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτο ως τον 16ο αιώνα, οπότε το μνημείο δέχθηκε σοβαρές επεμβάσεις, μεταξύ των οποίων η ανακατασκευή, δύο φορές, του τρούλου του 4). Κατά τον 19ο αιώνα δέχθηκε εκ νέου εκτεταμένες επεμβάσεις, οι οποίες του έδωσαν τη σημερινή του μορφή. Κάποιες από τις παραπάνω θέσεις, όπως λ.χ. εκείνη που αφορά τις επεμβάσεις του 19ου αιώνα, δεν επιδέχονται καμία αμφισβήτηση. Άλλες όμως, παρά τις σαφείς περί του αντιθέτου μαρτυρίες των πηγών αλλά και κατασκευαστικών ενδείξεων, όπως λ.χ. για τους αρμούς μεταξύ του σώματος του ναού και των χορών, ή για

την οικοδόμηση του καθολικού σε μία φάση, θα πρέπει να διατυπωθούν στο πλαίσιο, όπως, άλλωστε, σοφά αναφέρει και ο συγγραφέας, μιας συστηματικότερης αρχαιολογικής έρευνας.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τέσσερα πολύτιμα παραρτήματα: μια συστηματική παρουσίαση της κεραμικής διακόσμησης του καθολικού με πλακίδια Ιζνίκ (σ. 130-141), ένα εξαιρετικά χρήσιμο corpus των κιονοστήρικτων ναρθήκων / λιτών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής (σ. 142-155), την εκτενή και εξαντλητική μελέτη των γλυπτών του καθολικού από τη Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη (σ. 156-183) και έναν κατάλογο βυζαντινών και μεταβυζαντινών τρούλων με κυλινδρικό τύμπανο (σ. 184-187).

Επιχειρώντας κανείς να αξιολογήσει συνολικά το περιεχόμενο του βιβλίου στο πλαίσιο της μελέτης της αθωνικής αλλά και της εν γένει βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τέχνης, δεν μπορεί παρά να χαιρετίσει την έκδοση και

να συγχαρεί θερμά τους δύο συγγραφείς, των οποίων η έρευνα, αναμφίβολα, πλουτίζει την ελληνική επιστήμη, προβάλλοντάς την μάλιστα διεθνώς μέσω των εκτενών περιλήψεων που έχει στα αγγλικά και τα ρωσικά, σε ένα ερευνητικό πεδίο τόσο σημαντικό αλλά ακόμη τόσο φτωχό. Παρά τις όποιες πιθανές –εξ αιτίας κυρίως, όπως ήδη αναφέρθηκε, των σημαντικών δυσκολιών της έρευνας– ελλείψεις ή αδυναμίες του, το βιβλίο, μεθοδικά γραμμένο και πλούσια τεκμηριωμένο με φωτογραφίες και πολύτιμα πρωτότυπα σχέδια, θα παραμείνει χρήσιμο εσαεί, ακόμη, δηλαδή, και αν νεότερες έρευνες αποδείξουν το αβάσιμο ορισμένων εκ των επιμέρους συμπερασμάτων, στα οποία αυτό καταλήγει.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων
Πανεπιστημίου Πατρών
smamaloukos@upatras.gr

Catherine Vanderheyde, *La sculpture byzantine du IXe au XVe siècle. Contexte – mise en œuvre – décors*, Editions Picard, Paris 2020, 364 pp., 19×25 cm., 193 images et dessins, bibliographies, glossaire, index. ISBN: 978-7084-1050-3.

QUARANTE-CINQ ANS APRÈS L'ÉDITION du deuxième volume des *Sculptures byzantines* d'André Grabar, nous tenons entre les mains, pour la première fois, un nouvel ouvrage synthétique qui couvre l'ensemble de la sculpture byzantine du Moyen Âge, toute son évolution de la fin, de la période iconoclaste jusqu'à la chute de l'empire. Il s'agit du volume *La sculpture byzantine du IXe au XVe siècle* publié à Paris par les éditions Picard en 2020 signé par Catherine Vanderheyde, maître de conférences, habilitée à diriger, en histoire de l'art et archéologie du Monde byzantin, à l'Université de Strasbourg et chargée de cours à l'Université libre de Bruxelles.

L'écrivaine s'applique, de manière systématique, pendant près de trente ans à l'étude de la sculpture byzantine. Son premier article sur les sculptures du katholikon d'Hosios Meletios à Cithéron a été publié en 1994 au *Byzantion*. En 1996, elle a soutenu sa thèse de doctorat à Paris I, publiée et éditée dans la série des Suppléments du Bulletin de Correspondance Hellénique, intitulée : *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis, du Xe au début du XIIIe siècle Épire, Étolie-Acarmanie et Sud de l'Albanie*). Catherine Vanderheyde a à son actif plus de trente articles consacrés

aux enjeux et aux œuvres de la sculpture byzantine, toutes périodes confondues et en particulier la période mésobyzantine. Sa dévotion à cet objet d'étude à travers l'organisation de nombreux colloques, la participation à des programmes de recherche et diverses collaborations internationales, constituent la base de cette étude visant à une synthèse exhaustive.

La sculpture byzantine de Catherine Vanderheyde est un volume illustré de 364 pages, s'articulant autour d'un prologue, une préface vulgarisatrice et historiographique, trois grands chapitres, des conclusions, une bibliographie, un glossaire et un index. Dans l'introduction, sont exposées l'histoire de la recherche sur la sculpture byzantine et la bibliographie adéquate. Les frontières géographiques et chronologiques y sont clairement définies, de même que, les objectifs de cette nouvelle approche et une description précise de l'empire byzantin y est également exposés.

Dans le premier chapitre intitulé *De la ronde-bosse au bas-relief architectural* il est question de l'évolution de la sculpture byzantine et de ses caractéristiques principales. À partir d'une courte présentation des données de la période protobyzantine, la chercheuse cite les différents genres d'œuvres byzantines sculptées et continue une